

УДК (477.63/64)599.74

Антропогенний вплив на популяції хижих ссавців в межах території Середнього Придніпров'я

Надія Ружіленко

Антропогенний вплив на популяції хижих ссавців в межах території Середнього Придніпров'я. — Ружіленко Н. — Проживання більшості видів хижих ссавців залежить від людської діяльності. Відсутність промислу зумовлює зростання чисельності видри річкової, куниці лісової, норки американської. Наслідком перепромислу в попередні десятиріччя стало значне зниження чисельності тхора чорного та витіснення його в урболандшафтах куницею кам'яною. Акліматизація собаки єнотовидного та норки американської в цілому на території Середнього Придніпров'я пройшла успішно.

Ключові слова: діяльність людини, хижі ссавці, синантропізація, акліматизація.

Адреса: Канівський природний заповідник Київського національного університету імені Тараса Шевченка; м. Канів, 19000, Черкаська область, Україна, E-mail: ruzhilenko@rambler.ru.

Anthropogenic influence at carnivorous mammals within the territory of the Middle Dnieper River region. — Ruzhilenko N. — A residence of most carnivorous mammals depend on human activities. Absence of trade catching caused an increase in number of otter, pine marten, American mink. Result of excessive trade-catching in preliminary years is a considerable decrease in number of polecat, its displacement with stone marten in agricultural landscapes. Acclimatization of raccoon dog and American mink at the territory of the Middle Dnieper River region is successful.

Key words: human activities, carnivorous mammals, synanthropization, acclimatization.

Address: Kaniv Nature reserve, Kaniv, Cherkaska Province, 19000, Ukraine. E-mail: ruzhilenko@rambler.ru.

Вступ

Вплив людського суспільства на природу є однією з основних причин змін у середовищі існування більшості видів ссавців, що безпосередньо впливає на розподіл, чисельність та щільність їх популяцій. Населені пункти, які порівняно рівномірно розміщені на території Середнього Придніпров'я, належать переважно до сільського типу. Значний відсоток території (51–68 %) зайнятий агроландшафтами. Практично не залишилося куточків природи, які б не зазнали певних змін. Залишки лісових масивів острівного типу, створення каскаду водосховищ на Дніпрі — далеко не єдиний перелік глобальних змін в природному середовищі дослідженої нами території.

Під водою “морів” зникли значні території природних біотопів, які потенційно могли використовувати для проживання хижі ссавці. В межі котловану Канівського водосховища потрапив і був знищений один з найбагатших за видовим різноманіттям ссавців (у т. ч. хижих) і найкрасивіший за природними даними о. Заріччя з типово зрілою заплавою, який належав Канівському заповіднику. Під час заповнення ложа водосховища водою ті тварини, що вціліли, змушені були переселитися у нетипові для них угіддя. Майже всі ліси даного регіону мають вторинне походження, тобто в минулому зазнали рубок. Фактично назавжди з місцевої фауни випали такі крупні види хижаків як бурий ведмідь, рись, росомаха, які для свого проживання потребують суцільні широколистяні ліси стиглого та перестійного віку (Сокур, 1961; Бойко, 1971; Загороднюк, 2001). На кінець 70–х років минулого століття більшість хижих ссавців Середнього Придніпров'я належали до рідкісних: вовк, куниця лісова, тхір степовий, горностай, ласка, борсук (Бойко, 1971). В цей же період через малу чисельність видри річкової та норки європейської їх екологію в умовах регіону не вивчали.

Результати та їх обговорення

Людська діяльність може як позитивно, так і негативно впливати на життєдіяльність хижих ссавців. Розглянемо це більш докладно, порівнявши зміни видового і кількісного складу хижих ссавців на дослідженій території за період з кінця 70–х років ХХ століття дотепер.

Аборигенні види. Як показали наші дослідження, на території Середнього Придніпров'я значних змін зазнали територіальне розповсюдження і чисельність хижих ссавців. Так, куниця лісова, яку раніше вважали рідкісним і зникаючим видом, тепер стала звичайним видом. За Бойко (1971) причиною низької чисельності цього виду були переважно молоді лісові насадження та надмірний промисел. В даний час куниця лісова щільно заселила не лише масиви широколистяних лісів, але й хвойні деревостани середнього віку. Свій статус — з рідкісного на звичайний — змінила і видра річкова (Ружиленко, 2004). Ми вважаємо, що зростання чисельності цих видів пов'язано, в основному, з відсутністю у останні 5 років (1999–2004 рр.) попиту на хутро усіх мисливських видів хижих ссавців і, у зв'язку з цим, з відсутністю промислу.

Поселення та господарська діяльність людини на тих територіях, які раніше населяли ті чи інші види хижих ссавців, змушували тварин або пристосовуватися до проживання поряд з людиною, або змінювати місцепроживання, що звичайно вело до зниження чисельності окремих видів. В агроландшафтах Середнього Придніпров'я протягом тривалого періоду в скиртах соломи лисиця призвичаїлася влаштовувати як тимчасові сховища, так і виводкові нори (Бойко, 1971, наші дані). В даний час в багатьох господарствах Канівського району солону не закладають на скиртування, а спалюють у валках. Практика скиртування соломи залишається на Лівобережжі в Чернобаївському районі Черкаської області, де і спостерігається таке використання їх лисицями. За свідченнями одного з мисливців, в середині 90–х років ним за допомогою мисливського собаки в Канівському районі виявлено (і підтверджено ловами з капканами) проживання під скиртою соломи чисельної популяції тхора чорного. Усього в одному місці було зловлено більше 40 тхорів.

Наслідки застосування отрутохімікатів в агроландшафтах на диких тварин мало вивчені. Після поїдання оброблених отрутохімікатами рослин на полях буферної зони Канівського заповідника 5 та 16.06.1988 р. спостерігали борсуки, які, скрутившись, лежали вдень у лісовому масиві поряд з полем, носом торкаючись землі (Літопис природи Канівського заповідника, Том XXI). В останні 15 років частину сільгоспугідь у районі Середнього Придніпров'я перестали використовувати за призначенням, закинуті поля заростають самосівом берези і граба. Але в зв'язку зі створенням орендних і фермерських господарств ситуація змінюється на попередню: місцями вже проводиться неконтрольована обробка посівів отрутохімікатами.

Виразну синантропізацію окремих видів хижих ссавців відмічають дослідники як за кордоном, так і в Україні. Вже протягом тривалого періоду побудовані людиною споруди заселяють куниця кам'яна, тхір чорний, лисиця звичайна (Абеленцев, 1968; Waechter, 1975; Рябов, 1977; Harris, 1979, 1981; Page, 1981; Fohrenbach, 1986; Rasmussen et al., 1986). В околицях населених пунктів різного типу (у т. ч. крупних міст) відмічено поселення борсука (Straab, 1987) і вовка (Токарський, Авдеев, 2001). У біотопах окультуреного ландшафту зустрічаються ласка, горностай (Данилов, 1975; Erlinge, 1977). У межах озелених територій великих міст постійно проживають лісова куниця, тхір чорний, ласка, горностай, норка американська (Захаров, 2003).

У районі Середнього Придніпров'я синантропізацію проявляють тхір чорний і куниця кам'яна (Бойко, 1971, наші дані). Лисиця звичайна проживає як у природних, так і в прилеглих до селищ біотопах, рідко — в межах самих населених пунктів (с. Лящівка Чернобаївського р-ну, 2005 р.). Нам відомо про проживання ласки під кіоском в центрі м. Канева. Ласки постійно зустрічаються на садибі Канівського природного заповідника. В м. Канів неодноразово навідувалася видра річкова в липні 1996 р. на бони міської човнової станції, де спокійно поїдала рибу (Літопис природи Канівського заповідника, Том XXIX). Горностай відмічений нами за відбитками лап на дачній ділянці приватного сектора і в околицях Канева (2003 р.). В населених пунктах лисиця часто добуває домашню птицю. Нам відомий випадок, що стався на садибі одного з жителів Канева, будинок якого розташований поблизу лісового масиву (2001 р.): після того, як домашні кури неодноразово ставали здобиччю лисиці, господар в одному з урвищ знайшов поселення лисиці з виводком і забив нору гіллям. Наступного дня лисиця передала всіх курей з двору цього чоловіка.

Відмічено випадки, коли за вовчентами, яких люди забирали з лігвищ, дорослі вовки приходили до околиць населених пунктів (с. Велика Бурімка, 1985 р.). В даному випадку людина сама провокує тварин до неадекватних дій. Особливо непрості відносини складаються між людьми і хижакими в межах населених пунктів, адже жертвами хижаків часто стають домашні птахи або кролі. Особливо потерпає від хижих ссавців молодняк птиці, втрати якого часто перевищують десяток голів протягом короткого часу. Як наслідок, людина застосовує всі методи лову або відстрілює цих тварин протягом усього року.

За даними М. Я. Бойка (1971), тхір чорний порівняно з куницею кам'яною, був більш чисельним видом (у 2 рази) в населених пунктах різного типу. Стрімке падіння заготовок шкурок тхора відмічено на дослідженій території з 1956 року. На думку дослідника, причиною цього стало дуже високе промислове навантаження на популяцію тхора (біля 70 %). Також, велика кількість тварин даного виду була знищена населенням поза промислом. За даними наших досліджень, в населених пунктах Середнього Придніпров'я домінуючим видом тепер є куниця кам'яна. Тхір чорний і в природних стаціях є малочисельним видом.

Надмірний промисел на території Середнього Придніпров'я призвів до загрозливого стану чисельності видри річкової, куниці лісової і борсука. Не припиняється добування борсука заради лікувального жиру і в наш час. Наслідком в минулому "масової боротьби" з ховраками, розорювання та заліснення балок, непродуманого застосування отрутохімікатів в агроландшафтах є досить низька чисельність тхора степового в наш час. В результаті всі вищезазвані види, окрім лісової куниці, потрапили на сторінки останнього видання Червоної книги (Щербак, 2004). Протягом всього періоду досліджень в регіоні проводять відстріл вовка і знищення його виводків.

Тимчасовий період відсутності промислу на хутрових звірів закінчується. Згідно з проведеннями нами опитуваннями, 2004 р. у зв'язку з попитом на внутрішньому ринку, розпочалося неліцензійне добування видри річкової в районі Дніпродзержинського водосховища, в 2005 р. — видри річкової і куниці лісової на Лівобережжі в Чорнобаївському районі Черкащини. Не виключено збільшення найближчим часом ціни на шкурку куниці кам'яної і лисиці звичайної. Ми навели лише окремі приклади, але ця проблема вже виникла і стосується всього Середнього Придніпров'я.

Адвентивні види. Ще один аспект активного втручання людини в природу — акліматизація тварин. В Україні адвентивними видами серед хижих ссавців є єнотовидний собака та норка американська, штучно переселені людиною з інших місць з метою збагачення мисливської фауни (для огляду див. Загороднюк, 2001). Вперше 4 особини єнотовидного собаки випущено у природні стації 1928 р. у Полтавській області, масово (партиями) цих тварин випускали на волю зі звіроферм в 1941 р. в цій же області, а також у Черкаській і Кіровоградській областях. На початку 60-х років ХХ ст. єнотовидний собака став звичайним видом місцевої фауни (Корнеев, 1954). Після успішного розмноження та розселення цього хижака по всіх районах Середнього Придніпров'я зареєстровано спад його чисельності, який продовжувався і в кінці 70-х років (Бойко, 1971). Сучасними дослідженнями встановлено (Ружіленко, 2003; Ружіленко, 2004), що в типових стаціях заплави Дніпра та його приток єнотовидний собака є фоновим та чисельним видом.

Про акліматизаційний період норки американської ми робимо висновки на підставі спостережень за цим видом у Канівському заповіднику та його околицях. Природним популяціям норки американської у Черкаській області дали початок тварини, що втекли зі звіроферми "Мошногір'я", що у 30 км від заповідника, між Каневом і Черкасами. Перша достовірна знахідка норки американської на правобережній частині заповідника мала місце 1978 р. (дані зоолога М. Н. Євтушевського). До того часу норку американську візуально спостерігали на луках поблизу с. Пекарі в околицях заповідника у 1971 і 1973 рр., а масово вид відмічений вище гирла р. Рось у 1977–1978 рр. На заплавному о. Круглик (верхня частина Кременчуцького вдсх.) зростання чисельності норки американської відмічене з 1982 до 1987 рр. Очевидно, що норка мігрувала на острів Круглик з правого берега Дніпра, оскільки протягом цього ж періоду відмічено візуальні зустрічі та сліди перебування тварин в лісових масивах правобережної частини заповідника. У 1987–1988 рр. норку масово реєстрували і на Зміїних островах (Канівське вдсх.), що дає підставу вважати проникнення норки американської на лівобережні ділянки Дніпра вже наприкінці 80-х років ХХ ст.

Виводки норки американської за відбитками лап та візуально відмічали в нагірній частині заповідника в 1983 р. в ур. Мар'їн яр (дані С. С. Ловкова), а на заплавному о. Круглик у 1983, 1985, 1987 рр. На околиці м. Канів у 1983 р. виявлено молодняк приблизно двотижневого віку норки американської у кількості 12 особин, з яких одна особина потрапила до нас, і мала вона платинове забарвлення хутра. За даними проведених нами обстежень в 2004–2005 рр., норка американська є чисельним видом на Зміїних островах у Канівському водосховищі (Ружіленко, 2005), вздовж р. Рось, на о. Плавучий в Кременчуцькому водосховищі. На більшій частині острівних заплавних територій Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ цей вид є або нечисельним, або рідкісним. За нашими даними, чисельність норки американської на окремих заплавних островах у верхній частині Дніпровського плеса (о. Шелестів, о. Просеред) протягом 2005 р. зростала.

Власне акліматизацією вважають закріплення адаптацій на рівні не окремих особин, а всієї популяції (Литус, 1986). Для єнотовидного собаки такими адаптаціями в нових умовах проживання стали: 1) заселення хвойних насаджень як нетипових біотопів на початковій стадії акліматизації; 2) самостійне виривання нір на легких супіщаних ґрунтах; 3) покращення якості хутра (Бойко, 1971); 4) формування субпопуляцій з дуже високою щільністю населення в оптимальних біотопах заплавних територій; 5) широка еврифагія (Корнеєв, 1954; Бойко, 1971); 6) різноманітний вибір сховищ на період зимівлі та можливість цілорічного проживання у відкритих біотопах; 7) часті випадки колоніального поселення в умовах заплави; 8) співіснування в сумісних поселеннях з лисицею звичайною та борсуком. Негативні наслідки акліматизації єнотовидного собаки такі: 1) включення цього виду в кругообіг захворювання на сказ (Шевченко, Щербак, 1978); 2) знищення промислових видів птахів (Бойко, 1971). У зв'язку з цим окремі мисливські господарства керуються директивами на цілорічне знищення єнотовидного собаки.

Норка американська також набула ряд корисних пристосувань в нових умовах проживання: 1) можливість колоніального поселення в оптимальних місцях; 2) використання різних сховищ, самостійне виривання нір. Негативним наслідком акліматизації даного виду є витіснення з потенційних місць проживання норки європейської (Youngman, 1982; Воронов и др., 1982; Терновский, Терновская, 1988; Рябов и др., 1991).

Висновки

Антропогенний вплив на популяції хижих ссавців на території Середнього Придніпров'я проявляється у вигляді нерівноцінного протистояння людини та тварин, і його можна оцінити як негативний процес.

Синантропізація окремих видів хижих ссавців є наслідком пристосування тварин до поселень людини як місць проживання і стабільної кормової бази. В свою чергу, людина у відповідь на завдану хижакими шкоду знищує їх протягом всього року, включаючи і виводковий період. Таке негуманне і жорстке відношення людини до тварин, яке, у свою чергу, може вести до змін видового складу, щільності населення і структури популяцій окремих видів хижих ссавців.

Наслідком тимчасової відсутності на ринку попиту на хутро є стрімке зростання чисельності ряду цінних мисливських видів хижих ссавців, що окреслює шляхи до відновлення їх в природі в разі загрозливого стану чисельності. Актуальним залишається і раціональне використання людиною природних ресурсів в місцях проживання хижих ссавців.

Результати акліматизації єнотовидного собаки і норки американської у Середньому Придніпров'ї в цілому можна вважати успішними, хоча негативні наслідки цього є очевидними.

Література

- Абеленцев В. І. Фауна України. Ссавці. Куниці. — Київ: Наукова думка. — 1968. — 280 с.
- Бойко Н. Я. Экология хищных зверей Среднего Приднепровья, их хозяйственное значение и практическое использование: Автореф... канд. биол. наук. — Львов, 1971. — 21 с.
- Данилов Н. И. Охотничьи территории некоторых видов куньих и кошачьих // Тр. 2-го Всес. совещ. по млекопитающим. — Москва: Моск. ун-т, 1975. — С. 112–116.
- Загороднюк І. Склад та історичні зміни фауни хижих ссавців України // *Novitates Theriologicae*. — 2001. — Pars 4. — С. 14–17.

- Захаров К. В. Территории природного комплекса Москвы как места обитания кунных // Биология — наука XXI века: 7-я Пушкинская школа-конференция молодых ученых, Пушкино, 14–18 апр., 2003: Сборник тезисов. — Пушкино, 2003. — С. 171.
- Корнеев А. П. Енотовидная собака на Украине (Результаты работ по акклиматизации // Труды Зоомузея КГУ. — 1954. — № 4 (Отд. оттиск). — 72 с.
- Литус И. Е. Акклиматизация диких животных. — Киев: Урожай, 1986. — 192 с.
- Ружиленко Н. С. Щільність населення енотовидного собаки на островах каскаду водосховищ в районі середньої течії Дніпра // Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра. Зб. наук. праць до 75-річчя заповідника “Михайлівська цілина”. — Суми, 2003. — С. 155–157.
- Ружиленко Н. С. Хищные млекопитающие островных территорий Среднего Приднепровья // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Биология, химия. — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 109–114.
- Ружиленко Н. С. Територіальне розміщення та чисельність норки американської в зимовий період на Зміїних островах Канівського природного заповідника // Современные проблемы зоологии и экологии. Матер. междунар. конф., 22–25 апреля 2005 г., г. Одесса. — Одесса. — 2005. — С. 239–240.
- Рябов Л. С. Каменная куница в городе Воронеже // Бюл. Моск. о-ва испыт. природы. Отд. биол. — 1977. — 81, № 3. — С. 12–22.
- Рябов Л., Лавров В., Соколов М. Европейская и американская норки // Охота и охотн. хоз-во. — 1991. — № 12. — С. 12–15.
- Сокур И. Т. Млекопитающие фауны Украины (исторические изменения, экология, практическое значение и пути рационального использования): Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. — Харьков, 1961. — 17 с.
- Терновский Д., Терновская Ю., Воронов В. и др. Проблема европейской норки // Охота и охотн. хоз-во. — 1982. — № 10. — С. 10–11.
- Терновский Д. В., Терновская Ю. Г. Сохранение русской (европейской) норки, исчезающей из мировой фауны // Редк. наземн. позвоночные Сибири. Матер. совещ., пос. Шушенское, 17–21 марта 1986 г. — Новосибирск, 1988. — С. 246–248.
- Токарский В., Авдеев А. Волк и человек на территории Харьковской области // Novitates theriologicae. — 2001. — Pars 4. — С. 35–36.
- Шевченко Л. С., Щербак Ю. Н. О роли енотовидной собаки в природных очагах бешенства // 2-й Международный териологический конгресс. — Брно, 1978. — С. 307.
- Щербак М. М. (ред.) Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Erlinge S. Spacing strategy in stoat *Mustela erminea* // Oikos. — 1977. — 28, № 1. — P. 32–42.
- Fohrenbach H. Marder im Alpen- und Nationalpark Berchtesgaden // Forschungsber. Nationalpark Berchtesgaden. — 1986. — № 11. — S. 52–55.
- Harris S. Age-related fertility and productivity in red foxes, *Vulpes vulpes*, in suburban London // J. Zool. — 1979. — 187, № 2. — P. 195–199.
- Harris S. An estimation of the number of foxes (*Vulpes vulpes*) in the city of Bristol, and some possible factors affecting their distribution // J. Appl. Ecol. — 1981. — 18, № 2. — P. 455–465.
- Page R. G. C. Dispersal and population density of the fox (*Vulpes vulpes*) in an area of London // J. Zool. — 1981. — 194, № 4. — P. 485–491.
- Rasmussen A. M., Madsen A. B., Asferg T. etc. Undersgelser over husmaren (*Martes foina*) i danmark // Dan. BI Vildtunders / Vildtbiol. Stat. Kalo. — 1986. — № 41. — P. 1–39.
- Straab V. Der Schflufner // Natur (BRD). — 1987. — № 6. — S. 70–74.
- Waechter A. Ecologie de la fouine en Alsace // Terre et vie. — 1975. — 29, № 3. — P. 399–457.
- Youngman P. M. Distribution and systematics of the European mink, *Mustela lutreola* Linnaeus 1761 // Acta zool. fenn. — 1982. — № 166. — 48 pp.

Надійшло до редакції: 24 грудня 2005 р.